

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱԽՏԱՆԳ ՈՐԴԻ ՈՒՄԵԿԱՅ ԵՒ ՆՈՐԱ ՏՈՂՄԸ

Ե.

Ումեկի հետ կարինից գաղթել էին, ևս Վարդանի և ևս Գանձակեցու, և նորա աղգականները, ինչպէս տեսանք նախընթաց պրակում. Գանձակեցու մէջ այս տեղեկութիւնը չփոթ է բնագրի խանգարուած լինելու պատճառով. «հանգերձ որդւովքն Յովհաննու և Ստեփանոսի և եղբարք իւրով» պէտք է ուղղել «հանգերձ որդւովքն Յովհաննու՝ Ստեփանոսի և եղբարք իւրով», որ համապատասխան կը լինի միանգամայն Վարդանին (*): Ապա թէ ոչ Գանձակեցու խանգարուած խօսքերն այնպէս կարելի է հասկանալ, որ Ստեփանոս և Յովհաննէս Ումեկի որդիքն են, որոնց հետ եկել են և իւր հինգ եղբայրները, որ ոչ մի աղբիւրից չի հաստատուում: Երզնկացուց տեսանք, որ Քարիմատինն է կաթուղիկէ եկեղեցու տէրը հօր մահուանից յետոյ, միջոցաւ Յովհաննէս և Ստեփանոս անունով աւելի աւագ եղբայրներ ունենալու դէպքում, անկարելի կը լինէր նորա ժառանգութիւնը տոհմի կեդրոնական, գուցէ և գերեզմանատան, եկեղեցուն: Եւ յիշուի մենք ունինք հաստատուն ապացոյցներ Յովհաննէսի, նորա Ստեփանոս որդու և միւս եղբայրների մասին:

Լալուարի հիւսիսային ստորոտում մի շարք պատմական վայրեր կան շատ կարեւոր հնագիտական մնացորդներով և արձանագրութիւններով, որ զեռ ևս բանասիրութեան անյայտ են մնացած, դոցանից մէկն է Խոռակերտը, որ գտնուում է ներկայ Չանախչի հայ գիւղի մօտ, որի մասին Զաւախան միայն հակիրճ յիշատակութիւն ունի (**): Այդ տեղ անտառի մէջ գեռ ևս կանգուն է Խոռակերտի գմբեթաւոր տաճարը իւր ուրոյն կառուցուածքով, գաւթի և շրջակայքի խաչքարերի հետ՝ բա-

ւականաչափ ամբողջական և կիսեղծ արձանագրութիւններով, տաճարի արեւմտեան զրան գլխին, կիսաւեր գաւթի կողմից հետեւալ մեծ արձանագրութիւնը կայ (*).

1. Ի քիս 2 (2Ա.) ի հայրապետեանսն. Կոստանեայ (?) արհիպիսկոպոսոսբեն Հանապատայ աշխարհախաղութեն և զաւրապետեան Սարունին ի քաղաքոսրբեն Դաւրի ևս

2. Անեփանու որդի Յոհանա զեկցի զեռնակերս եւ զիւր զեղեան գ

3. այգին որի Շղւար վանի

4. ցա յախեան ի կո սպիտակ սուրսա

5. նի և շինեցի զսա ի հիմանեկ սկսեյ

6. ուսով անմահին այ յինչ ինձ եւ եղբա

7. րց իմոց եւ որդոց արձան կենդանի տեղի

8. զերեզմանի միջեւ զայ քս եւ անեկ որոմոսի

9. ինձ եւ իմոցն ի փառ սիւր արդ որք խախտեց ջանան զի

10. մ տրսն (?) յեկեցոյս եւ կամ զեկ-դիս հանել յազգէ ի

11. մեկ խախտեցին եւ անկցին հաւասոց եւ քսոնեւրեկ (**):

Ահա Վարդանի խօսքերի ճշգրտեան անհերքելի ապացոյցը. Ումեկի հետ եկողը Յովհաննէսի որդի Ստեփանոսն է եղբայրներով, որ նորա աղգականներն էին: Ինչպէս Ումեկն էր վանք ու կալուածներ գնել իւր և որդւոց համար, նոյն օրինակին է հետևում և աղգականը՝ պարոն Յովհաննէսի որդին Ստեփանոսը, գնելով Խոռակերտը իւր գիւղերով, շինելով վանքը հիմքից, որպէս «արձան կենդանի» և «տեղի գերեզմանի» իւր և եղբայրների համար: Միջնադարեան հայ իշխանական տոհմերի համար անհրաժեշտութիւն էր իրենց հոգեւոր կեդրոնն ու տոհմական գերեզմանատունն ունենալ իրրեւ վանք. աւելի երկրորդական տոհմերն ու աղատները խլում էին իրենց կամ մի այլ իշխանի վանքի շուրջը. այսպէս Ժ.Գ. դարում Սանահինը ոչ միայն Զաքարեանց, այլ Շո-

(*) Վերջին պահուն ձեռագիրների համեմատութիւնն էլ հաստատեց մեր դիտողութիւնը. Դուկ, հրատ. մէջ տպագրական սխալ պէտք է համարել մէջբերուած ձեռով, ինչպէս եւ Յովհաննիսեանի հրատարակութեամբ՝ Մոսկուայում:

(**) Ա. 88:

(*) Հրատարակում է առաջին անգամ. Ընդգծում տառերը կցուած են իրար:

(**) Առաջին երկու երկար տողերը գրուած են զրան գլխին, իսկ մնացածը կամարակալ քարի վերայ: Ընդգծուածները կցուած են:

թողական և Դսեղի Մամիկոնեանց մի ճիւղի գերեզմանատունն էր, որ հաստատուած է այնտեղ եղած արձանագրութիւններով:

Ուշագրութեան արժանի է, որ Ստեփանոսը խոսակերտի և գիւղերի համար վճարում է «կո. սպիտակ սուլտանի», որ ցոյց է տալիս, թէ նա էլ Ումեկի նման իւր հարստութիւնը բերել էր Փ.-Ասիական սելջուկեան պետութեան սահմաններէ, որոնց մէջն էին Մանազկերտն ու Կարինը: Հաւանորէն Ստեփանոսն էլ վաճառական էր, ինչպէս Ումեկը. վարդանի, մանաւանդ Գանձակեցու խօսքերը վերաբերում են վաճառականական մի ամբողջ խմբի, որոնց թուին են պատկանում Ումեկից և ազգականներից զատ՝ նաև Սաբաւանի որդիքը՝ «Շնորհաւերն և Մկրտիչն ընչաւէտք և մեծատունք»:

Արձանագրութիւնից պարզուած է նաև, որ խոսակերտը իւր շրջակայքով, տակ է Սաղախլուի գետի վերին հոսանքը, մշտնում էր Մահկանաբերդի իշխանութեան և Հաղրատի առաջնորդութեան սահմանների մէջ, մինչդեռ խոսակերտն իւր շրջակայքով, այսինքն նոյն գետի միջին հոսանքը Զաքարեանների սեպականութիւն էր ըստ Վարդանի և ըստ բանասիրութեան դեռ ևս անյայտ արձանագրութիւնների, որ մի այլ առթիւ պիտի հրատարակենք:

Զ.

Ամենայն հաւանականութեամբ Ումեկի և իւրայինների տեղափոխութեան հետ էր կապուած և մի ուրիշ տոհմի տեղափոխութիւնը. նոքա պէտք է որ ծագմամբ Հայաստանի արևմտեան սահմաններից կամ Սեբաստիայից լինէին, զուգէ և Մանազկերտից՝ Սեբաստիայի հետ վաճառականութեամբ կապուած: Իմմիաձնի N. 364/987 ընտիր գրչութեամբ Հայրապետ քահանայի ձեռքով նկարազարդուած մագաղաթի ձեռագիրը գրուած է 1211 թուին Սեբաստիայում «ընդ հովանեաւ սր. ածածնին և սր. Սարգսի զաւրափարին, որ յանուն նոցա կանգնեցաւ սր. եկեղեցիս ի քաղաքիս Սեբաստիա»: Նիւթի դրամը հոգայել են «Յեւանէս պարոն, Ուքան և Պապքան»(*):

(*) Մեր Գրչութեան արուեստը, Գ. Քարտէզ հայ հնագրութեան. § 72:

Ժ.Կ. զարու երրորդ քառորդին երևան են գալիս արեւելեան Հայաստանում Ուքան և Պապքան անունով երկու եղբայրներ իրենց հարսի հետ մի քանի արձանագրութիւնների մէջ, որոնցից մէկը խոսակերտում, բայց որ զլիսաւորն է, նոյնպէս վանքի և կալուածի գնումներով, ինչպէս Ումեկեաններն ու նրանց ազգականները:

Սրանց և յիշատակարանի եղբայրների նոյնացման մի զժուարութիւն ունինք միայն, ժամանակի երկար տեղութիւնը երկու յիշատակութիւնների մէջ. բայց եթէ ընդունենք, որ Սեբաստիայում յիշուած եղբայրները փոքրահասակ էին, այդ զժուարութիւնն էլ կը վերանայ: Արձանագրութիւնների մէջ Ուքան և Պապքան եղբայրների վերջին յիշատակութիւններն ունինք 1271 և 1274 թուականներին, որ անկարելի չէ 1211 թուին ապրող պատանիների համար. ընդհանրապէս զարմանալի զուգադիպութիւն կը լինէր երկու զոյգ տարբեր եղբայրների այս նոյնանուն կրկնութիւնը, այն էլ միմեանցից շատ հեռու շրջաններում: Նոյնացման զէպքում եղբայրների հետ արձանագրութիւնների մէջ յիշուած Դապտայ խաթունը պէտք է հանգուցեալ կրտսեր եղբոր՝ Մերչոյի կինը լինի, իսկ յիշատակարանի Յեւանէս պարոնը նրանց աւագ եղբայրը կամ ազգականը:

Արձանագրութիւններից ամենահինը եղբայրների անունն յիշատակութեամբ Արցախի Մեծարանց Ս. Յակոբի վանքումն է. Ուքան և Պապքան եղբայրները՝ «որդի(ք) Սարգսի հոգո որդոյն» միաբանում են Զալալ Դաւալի իշխանութեամբ ԶԱ = 1252 թուականին, նուէրներ տալիս վանքին և տաս ժամ ստանում իրենց «Մերչո» եղբոր յիշատակին(*):

Երկրորդ հնագոյն արձանագրութիւնը նոյն եղբայրների անունով խոսակերտումն է՝ 1268 թուականից(**):

ՉԺԷ

1. կառաւ ան
2. մանին այ մեք Ուք
3. անու եւ Պապքան ուրդ
4. իք Սարգսի քոռն Հո
5. գոյն միաքանեցաք

(*) X. B. 1917, 154. Orbeli. Armianskia Nadpis.

(**) Հրատարակում է առաջին անգամ. ընդգծուած տառերը կցուած:

6. սր ուխիս հրամանաւ
7. աշխարհայոյս փրայեսին Վդանա
8. եւ sru եւ միաբանեա ե
9. տուն մեզ զՀն
10. գոյն գալըսեսա
11. եւ արեւ յամեն եկ
12. եղեցիս ժամ ե? Ամեն s
13. իկնա եւ յեւ մեր մահ
14. ուսնե մեզ առնեն անխափան(*):

Երկու եղբայրների ամենից կարեոր արձանագրութիւնը հետեւեալն է, որ գրւած է կարմիր վառքում Անիի մօտ, Ախալքեանի ափին.

1-2. ի քուխ/ՉԻ.

3. Շնորհիւն այ եւ Ուսն Բարխուդիւն եւ եղբայր

4. իմ Պապան Վախարիւն որդիք Սարգսի քոռն Հոյ

5. ոյն (եւ) հարսն իմ Դաւթայ խաթուն գնեցաք զվանս

6. իւր ամենայն սահմանաք հողոյ եւ բոյն եւ շինեցաք ի կորոյն եւ զարհարեցաք

7. ապախիք եւ գրեմաք եւ ընծայեցաք եկեղեցոյս զմեր զանազան հայրենիքն զիսս

8. նապ(ար)ին դանկն որ միջաւրեւ եր Շահնային զվերեւն եւ զներքեւն եւ զհարաւ կող

9. մանկ կուղարկանովն եւ այցի մի ի Բագրան զԱյնեհարն եւ զԱխսին կապն եւ

10. զեմախիւրոյն դ. դանկն եւ զքաղաքս: Հայր Սարգիս եւ այլ եղբարս փոխարեւ հասու

11. ցին յամենայն շաբաթն ար. գ. խորան մեր հարեւ Սարգսի եւ Սրե եւ Մեղիկ պասս

12. բազն եւ գ. ար Սարգիս արհաւ-նին: որք հախառակ (կ)ան ընծայիցս դասին ի քրի

13. usruk ամեն(**). Մխիթար գրիչ

Նոյն եղբայրներն ունին մի չորրորդ աղաւաղ արձանագրութիւն Հոռոմոսի վանքում, որից երեւում է, թէ կալուածական գնումներ են կատարել և ուրիշ նուէրների հետ ընծայել վանքին 1274 թուին(**):

Մի վերջին արձանագրութիւն էլ նրանք Անիում ունին, բայց առանց թուականի և պակասաւոր, երեւան եկած աղագեմիկ Մառի պեղումներով. արձանագրութիւնից պարզւում է, որ Ուքան և Պապան եղ-

բայրները շինել են «զանկակատուն» եւ նուէրներ տուել, ստանալով պատարագներ «մեր հաւրն Սարգսի և Սթէ Սարգսի արքաո(ւնին եւ Մերչէ և. [պակաս պատարագի թիւը] արք) մեզ Ուքանիս և Պապանիս և Դապտայ խաթունիս...»(*):

Վերջին արձանագրութիւնները կըռուան կարող են լինել եղբայրների, որ Ուքան և Պապան եղբայրները իբրեւ վաճառականներ հաստատոււմ են Անիում և Ումեկեանների ու նրանց ազգականների նման սոհմական եկեղեցի ձեռք բերում:

* * *

Համեմատութեան նիւթ կարող է կազմել դրամի մօտաւոր արժէքը հասկանալու համար նաեւ հետեւալ արձանագրութիւնը, որի բնագիրը վերականգնել և բացատրել է պրոֆ. Մաւր(**).

1. Թվ. 2Ժ ի փեղեղախառքի Հուրաւու դանի եւ Սահնային որդի [Աւեսնաց գ] ննցի զքաղաւորանիս[s] ճեղի[u] զՄրեւն ի յԱրսարեկ որդո Շահնշահի հաղալ ընչ[ից իւ]ոց ի վայելոււմն ինն եւ որդ

2. ոց իւնց. ած շնորհաւոր ար[ա]յսցի յախեւանս ժամանակաց: ի ի քի ՉԻԵ յաշխարհակառքե Ապաղա դանին եւ Սառեհն, որ պարունին ամաւանց ու դարպաս զկայր, զաս այցիս եւ գրս

3. խսս, որ կոչի Արայոքի, գնեցի զամեն մեկ յիւր փրոյն. եւ յիւ մեաց դուս առանց(?) վարդպետի անեցի ու հիմն ձեցի դարպասիս ու դրախ[s]իս. ի [Ժ] տարին կասարեցի. ած

4. շնահաւոր արաւսցի պարուն Սահնասնին որդից ի յորդիք. ու խարս, որ եղաւ դարպասիս: իս: ո: դուկաս դանկան:

Ընթերցողը տեսնում է, որ արձանագրութիւնը երկու մասից է բաղկացած. առաջինը Մրեւի գնման է վերաբերում, իսկ երկրորդը Սահմադին «պարոն»ի համար «ղարապաս» այգի գնելուն. քառասուն հազար զուկատ դահեկանը ծախսուել է ապարանքի շինութեան, այգի ու դրախտ գնելու և կարգաւորելու համար: Հրատարակիչը «զուգատ դահեկանը» համազօր է կարծում կարմիր կամ ոսկի դահեկանին: Էջմիածին Գ. ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՎԵՐՋ

(*) Վարդան վարդապետի անունն յիշատակութեամբ կրկին ապացոյցն ունինք Հաղարատի եւ Խոռակերտի հոգեւոր կապերի:

(**) X. B. 1917. եր. 152: Փակագծի մէջ առնուած մասերը ուսուցչապետ Օրբէլին է լրացնում: Տես եւ Ալիշան, Շիրակ, 170. սխալաշատ: «Արքաուն» խօսքի նշանակութեան մասին տ. N. Marr. Arkau mongolskoe naswanie xristian. SP. 1905:

(***) Ալիշան, Շիրակ. 173:

(*) X. B. 1917. 151:

(**) N. Marr. Nowie materialy po armianskoi Epigraphike. 1893. ուստերեն (նովիէ մատերիալի պո արմեանսկոյ էպիգրափիկէ):